

Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX*

Mary Nash

Professora d'Història Moderna. Universitat de Barcelona

Data de recepció: novembre 1993

Resum

Aquest article argumenta que la construcció històrica de la feminitat va ser crucial en la conceptualització i definició del treball remunerat de les dones. En el context de la Catalunya de finals del segle dinou i començaments del vint, examina la construcció sociocultural de gènere i se centra en el discurs de la conceptualització del treball femení al mateix temps que és examinat des de la perspectiva de la diversitat de classe.

A més, l'estudi analitza el desenvolupament d'una cultura del treball en el context del moviment de la classe treballadora i planteja el problema del context de la classe treballadora per generar una visió alternativa del treball remunerat de les dones que reconegui el paper de les treballadores. Demostra que, malgrat la visió radical i/o revolucionària de la societat, les relacions de gènere en gran mesura no han estat qüestionades en els circuits de la classe treballadora.

Aquest article considera el discurs de la domesticitat com a crucial en el desenvolupament de l'actitud de la classe treballadora catalana cap al treball assalariat femení i examina les implicacions que això va tenir en la contínua discriminació i en la manca del reconeixement social del treball assalariat de les dones.

Paraules clau: Gènere, treball, domesticitat, classe social.

Resumen. *Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX*

Este artículo argumenta que la construcción histórica de la feminidad fue crucial en la conceptualización y definición del trabajo asalariado de las mujeres. En el contexto de la Catalunya de finales de siglo diecinueve y principios del veinte, examina la construcción sociocultural de género y se centra en el discurso de la conceptualización del trabajo femenino al mismo tiempo que es examinado desde la perspectiva de la diversidad de clase.

Además, el estudio analiza el desarrollo de una cultura del trabajo en el contexto del movimiento de la clase trabajadora y plantea el problema del contexto de la clase trabajadora para generar una visión alternativa del trabajo asalariado de las mujeres que reconociera el papel de las trabajadoras. Demuestra que, a pesar de la visión radical y/o

* Traducció del capítol «Identidad cultural de género discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX» del llibre *Historia de las mujeres en Occidente*, Madrid, 1993, publicat per l'editorial Taurus, la qual ha donat permís per a la seva traducció íntegra.

revolucionaria de la sociedad, las relaciones de género en gran medida no han estado cuestionadas en los circuitos de la clase trabajadora.

Este artículo considera el discurso de la domesticidad como crucial en el desarrollo de la actitud de la clase trabajadora catalana hacia el trabajo asalariado femenino y examina las implicaciones que esto tuvo en la continua discriminación y en la falta de un reconocimiento social del trabajo asalariado de las mujeres.

Palabras clave: Género, trabajo, domesticidad, clase social.

Resumé. Identité culturelle du genre, discours de la domesticité et définition du travail des femmes en Espagne du XIXème siècle

Cet article défend l'argument que la construction historique de la féminité dans la perspective du genre a été cruciale pour la conceptualisation et la définition du travail rémunéré des femmes. Dans le contexte de la Catalogne de la fin du dix-neuvième et du début du vingtième siècles, on examine la construction socio-culturelle du genre et on analyse spécialement le discours en relation avec le travail de la femme, à partir de différentes perspectives de classe.

L'étude analyse aussi le développement de la culture du travail dans le contexte des mouvements des travailleurs et propose l'idée que le contexte de la classe ouvrière a produit une vision alternative du travail salarié des femmes, qui reconnaît le rôle des femmes qui travaillent. On peut alors se demander si, à part le fait de poser des interrogations sur la société de façon radicale et/ou révolutionnaire, les relations de genre dans une large mesure furent incontestées au sein de la classe des travailleurs.

Cet article montre que le discours sur la sphère domestique est crucial dans le développement de la perception que la classe ouvrière catalane a du travail salarié de la femme. Il examine aussi les implications que cela a eu en relation à la discrimination continue et au manque de reconnaissance sociale du travail salarié féminin.

Mots-clés: Femme, travail, domesticité, classe.

Abstract. Cultural identity of gender, domesticity discourse and definition of women's work in Spain in XIX century

This paper argues that the historical gender construction of femininity was crucial in the conceptualization and definition of women's paid work. In the context of late nineteenth and early twentieth century Catalonia, it examines the socio-cultural construction of gender and focusses on the discourse in the conceptualization of women's work at the same time as it is examined from the perspectives of class difference.

The study also analyses the development of a work culture in the context of the working-class movement and raises the issue of the context of working-class to generate an alternative view of women's paid work which acknowledged the role of women workers. It demonstrates that, despite radical and/or revolutionary questioning of society, gender relations to a large extent went unquestioned in working class circuits.

This paper views the discourse on domesticity as crucial in the development of the attitude of the Catalan working class to women's paid work and examines the implications this had in the continuing discrimination and lack of social recognition of women's paid work.

Key words: Gender, work, domesticity, social class.

Sumari

El discurs de la domesticitat i la definició del treball de les dones

Obretisme, identitat cultural de gènere i treball assalariat femení

Les dones sempre han treballat, la seva experiència laboral ha estat complexa i ha representat una aportació decisiva a la supervivència econòmica de les famílies treballadores. Fins fa poc, la percepció historiogràfica tradicional de la trajectòria de les treballadores havia ignorat la globalitat de la seva experiència laboral quant a combinació de treball remunerat i treball domèstic. En l'anàlisi de les societats desenvolupades o en vies d'industrialització, gairebé no va contemplar l'experiència laboral extradomèstica de les dones ni la seva capacitat d'elaborar estratègies de resistència i d'acció col·lectiva pròpia. En les darreres dècades, la història de les dones ha plantejat de manera més sistemàtica una reconceptualització del treball de les dones en demostrar com en totes les èpoques històriques les dones han treballat. També ha argumentat la inviabilitat del plantejament de la integració de les dones en el mercat laboral com a quelcom innovador i contingent al procés d'industrialització. Els treballs ja clàssics de Louise Tilly i Joan Scott han qüestionat la interpretació de la industrialització com a moment de ruptura amb allò que va ser l'experiència laboral femenina i han subratllat els factors de continuïtat en aquesta experiència en el món industrial que deriven de la pràctica laboral habitual de les dones en les societats preindustrials¹. Cal plantejar-se també el significat del procés d'industrialització per a les dones pel que fa a la seva adaptació a noves circumstàncies laborals. Des d'una perspectiva de gènere, queda clar que l'experiència laboral fou molt diferent pels dos sexes. El desenvolupament de la producció industrial, pel fet de representar el trasllat de la producció de la casa a la fàbrica i el desplaçament de la llar com a unitat econòmica de producció, va tenir un significat específic per a les dones, ja que va dificultar la compaginació del seu treball remunerat amb el treball domèstic.

El treball de les dones representa una experiència global que abraça la seva doble jornada laboral amb el treball assalariat i el treball no remunerat de casa. Així, l'estudi històric de les treballadores ha de plantejar-se a partir de la doble perspectiva del significat material i cultural de les seves responsabilitats domèstiques a la llar, com també del significat de les diferents modalitats del treball femení per a l'economia en el seu conjunt. La cultura de treball i la construcció de la consciència social de les dones treballadores com a col·lectiu social es desenvolupa a partir de la seva identificació amb persones la identitat cultural de les quals es crea a partir de la seva doble comesa; la seva identitat laboral com a treballadores es conjuga amb la seva identitat cultural de gènere com a mares, esposes i treballadores de l'àmbit domèstic.

Queda clar que la realitat històrica i la trajectòria de vida de les treballadores va més enllà de les limitacions proposades en el discurs de gènere del segle passat. En la seva actuació traspassen les fronteres de l'esfera pública i de l'esfera privada, encara que la seva projecció sociolaboral va quedar indubtablement molt marcada per les restriccions imposades per la configuració dels

1. Louise TILLY i Joan W. SCOTT, «El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX». Mary Nash (ed.) (1984). *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: Serbal.

rols de gènere del moment. La construcció dels models de gènere i la seva projecció en l'Espanya del XIX sota la forma de discurs de la domesticitat condicionaren de manera decisiva la realitat sociocultural i ocupacional de les espanyoles del segle XIX. Ens hem de plantejar, doncs, les característiques i conseqüències d'aquest discurs en la configuració de les expectatives i la trajectòria de les treballadores en l'àmbit laboral.

El discurs de la domesticitat i la definició del treball de les dones

En el cas de l'Espanya del segle XIX, la construcció sociocultural de gènere marcà l'àmbit d'actuació i la funció social de la dona. La societat espanyola es fonamentà aleshores en un poder repressiu que delimitava de manera clara els límits d'actuació de la dona. Aquest poder jerarquitzat de gènere es basà en mecanismes de control social formal que regulaven, per mitjà d'un cos legislatiu, la discriminació legal i la subordinació social de les espanyoles². Però encara més significativa que les mesures legals fou la influència extraordinària del discurs de la domesticitat en l'assentament de les bases ideològiques de gènere en la societat. Aquesta construcció ideològica que configurava el prototipus de dona model —la «Perfecta Casada»— es basava en l'ideari de la domesticitat i el culte a la maternitat com a màxim horitzó de realització de la dona. Des d'aquesta perspectiva, la trajectòria social de les dones se circumscribia a un projecte de vida, l'eix de la qual era la família, mentre l'elaboració de la seva identitat personal es desenvolupava a partir del matrimoni i de la maternitat sense possibilitat de crear un projecte social, cultural o laboral autònom. Tal com assenyala un article de Pompeyo Gener publicat a *La Vanguardia* del 26 de febrer de 1889, per a moltes persones la identitat social i personal de les dones van seguir derivant-se de la seva capacitat biològica de reproducció i, a més a més, se'les considerava com a ésser inferior a l'home: «En si mateixa, la dona no és, com l'home, un ésser complet; és sois l'instrument de la reproducció, la destinada a perpetuar l'espècie; mentre que l'home és l'encarregat de fer-la progressar, el generador de la intel·ligència, a la vegada creador i demitürg del món social».

La representació més freqüent de la dona era la «d'àngel de la llar», una figura etèrea i abnegada: «aquest àngel d'amor, consol de les nostres afliccions, testimoni inseparable de les nostres misèries, apologista dels nostres mèrits, pacient sofridora de les nostres faltes, custodiadora fidel dels nostres secrets, i gelosa dipositària de la nostra pròpia honradesa»³. La seva missió a la vida era la de sosteniment de la seva família i l'administració capaç i eficient de la llar.

2. Mary NASH, «Control social y trayectoria histórica de la mujer en España», a Roberto BERGALLI, Mari Enrique E. (1989). *Historia ideológica del control social (España-Argentina, siglos XIX y XX)*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.
3. Julián LÓPEZ CATALÁN (1877). *Breves reflexiones sobre la Educación Doméstica. Discurso leído el día 1 de mayo de 1877 en la Sesión Pública que celebró la Sociedad Barcelonesa de Amigos de la Instrucción*. Barcelona: Librería de Juan y Antonio Bastinos, Editores, p. 10-11.

Així, el seu treball fou definit com el treball domèstic de les feines de la casa. El discurs de la domesticitat marcava de manera molt clara els límits de l'actuació femenina a l'àmbit domèstic i de la llar i definia el paper primordial de la dona com a mare i esposa. El 1861 el conegut metge i principal divulgador a Espanya dels principis de la higiene, Pedro Felipe Monlau, destacà la importància d'aquest treball femení: «El govern de la casa correspon naturalment a les dones, a la mestressa de casa, a la mare de família i en no poques ocasions, o per diverses circumstàncies, a la filla gran. Sense una mare, filla, mestressa o dona de govern, no pot prosperar una família, sigui aquesta pobra, d'ingressos mitjans o bé opulenta. Per això s'ha dit amb encert que les dones són les que o fan o desfan les cases»⁴. Fou important el reconeixement del significat del treball domèstic per a la prosperitat de les famílies, però fou encara més significatiu en la configuració dels rols de gènere el fet que es plantejés que la correcta execució de les prestacions domèstiques fos l'única comesa social de les dones. D'aquesta manera, la identitat cultural de les dones no es formulava a partir de la seva identificació amb un treball, sinó a partir de la seva assumpció de les responsabilitats inherents a la figura de mare i esposa.

Un altre element a destacar en el discurs de la domesticitat és que, a diferència d'altres èpoques, el seu eix fonamental s'assentava en la idea de la divisió de les esferes. Assignava a l'home un paper social en l'esfera pública de la producció i de la política i, en contrapartida, delimitava l'actuació femenina a l'esfera domèstica, a la llar i a la família. La casa era el màxim horitzó de realització femenina i el model de feminitat es definia pel prototipus de mare, esposa i mestressa de casa. Un informe dirigit a la Comissió de Reformes Socials de Navarra el 1884 al voltant del treball de les dones reflecteix aquesta clara divisió d'àmbits d'actuació: «La dona, aquest ésser simpàtic que ens protegeix en els primers passos de vida i que és la nostra companya a l'edat madura, la que forma el nostre cor i la que amb el seu caràcter dolç i persuasiu ens templa en les contrarietats de la vida i en la lluita de l'existència, és a Navarra la cap de les relacions interiors de la família, com ho és el marit en les seves relacions exteriors, viu pel mateix a l'interior de la casa, treballa generalment només dins d'aquesta, i auxilia el seu espòs en el bon govern, en l'economia, en la bona utilització del seu jornal». La identitat cultural de la dona es defineix, d'aquesta manera, dins de l'àmbit de la família, com a mare, esposa i administradora de la casa.

Com a mecanisme de control social, el discurs de la domesticitat actuà com a mecanisme constrictiu eficaç en limitar l'àmbit d'actuació de la dona a l'esfera privada. En el segle XIX qualsevol transgressió d'aquesta norma significava la ruptura de les pautes de conducta socialment acceptades i, per tant, la desqualificació social de la dona en qüestió. Existien dificultats davant l'actuació femenina en l'àmbit públic i aquest refús social de la presència en la

4. Pedro Felipe MONLAU (1980). *Nociones de Higiene Doméstica y Gobierno de la casa para uso de las escuelas de primera enseñanza de niñas y colegios de señoritas*. Madrid: Librería de la Viuda de Hernando y Cía., p. 108-109.

política, el treball extradomèstic, la cultura o les activitats socials dificultà moltíssim la integració de les dones en el mercat laboral i restringia, a la vegada, les seves opcions ocupacionals i de protesta social.

Obrerisme, identitat cultural de gènere i treball assalariat femení

La identitat cultural de les dones s'articula a partir del discurs de la domesticitat que defineix les dones com a mares i esposes. A diferència dels homes, la identitat cultural dels quals recolza en la seva ocupació en l'espai públic, a les dones no se'ls atribueix una trajectòria de vida pròpia ni una cultura de treball. D'aquesta manera, les normes de conducta de gènere influïren de forma significativa en la consideració negativa del treball extradomèstic femení, la qual cosa, en la mesura en què es reconeixia la seva realitat, es considerava com una desvirtuació de la seva sublim «missió» de mare i «àngel de la llar». Des d'aquesta perspectiva era inadmissible el treball assalariat femení, ja que impedia el correcte desenvolupament de les seves feines demèstiques a la vegada que representava una transgressió del codi de comportament de gènere que refusava la presència femenina en l'àmbit públic. Malgrat la realitat generalitzada del treball remunerat de les dones i de la seva aportació econòmica decisiva a l'economia familiar, de forma paradoxal, els obrers subscriïen aquestes pautes de gènere en la definició de la seva llar com l'àmbit laboral exclusiu de les dones. El discurs de la domesticitat i de la separació de les esferes no pot atribuir-se, doncs, de forma exclusiva al pensament burgès.

De fet, amb poques excepcions, el pensament obrer espanyol del segle XIX no elaborà una proposta alternativa d'identificació cultural de gènere que definís les dones treballadores com a tals. Sembla clara l'acceptació del discurs de la domesticitat en els àmbits obrers i el refús de la presència femenina en el mercat laboral. A més, s'admeten els suposats atributs femenins en la configuració de la feminitat inherent en el prototipus de dona «àngel de la llar» com a argument justificatiu de la seva exclusió del treball assalariat: «se les ha considerat sempre moralment i físicament com un sexe dèbil i com a tals exemptes i excloses dels càrrecs, oficis, feines i treballs propis dels homes»⁵. Un article publicat a l'octubre de 1884 a *La Democracia* reivindicà, en nom dels obrers, la dedicació exclusiva de «la més dèbil meitat del gènere humà, l'àngel de la llar» als treballs «propis del seu sexe» i denuncià la degradació humana i la «funesta influència que té el treball de la dona a les fàbriques sobre la moral i la higiene».

L'ampli reconeixement de la imprescindible necessitat de la seva feina domèstica per al correcte funcionament de la casa obrera⁶ («una dona neta i

5. Instància de Mariano Llorens, Juan Burses i Agustín Codorniu dirigida a la Junta Revolucionària d'Igualada, 16 d'octubre de 1868.

6. Joaquín SALARICH (1858). *Higiene del Tejedor o sean Medios físicos y morales para evitar las enfermedades y procurar el bienestar de los obreros ocupados en hilar y tejer el algodón*. Vich: Imprenta y Librería de Soler Hermanos; G. «El déficit del trabajador». *Acracia. Revista Sociológica*, 13, gener 1887.

treballadora és un tresor per a la seva família»⁷) constituí una de les bases justificatives del refús del dret femení a exercir un lloc de treball remunerat. Però encara més significativa des de la perspectiva de les relacions de gènere fou la seva legitimització a partir de valors culturals que defensaven l'asimetria entre els sexes i garantien l'ordre jeràrquic de gènere. Així, la independència econòmica de les dones fou considerada com una subversió de l'ordre fonamental de la família i, en particular, com a amenaça al poder jeràrquic del marit. D'aquesta manera l'exclusió de les dones del treball extradomèstic fou justificat pels obrers en termes de manteniment del respecte i del poder masculí en la família. En aquest sentit, un manifest obrer de 1868 descriu la seva protesta per la mà d'obra femenina a les fàbriques i incideix en les conseqüències nefastes que això representava en el deteriorament de la jerarquia de gènere en el si de la família obrera: «Un altre inconvenient [...] és que aquestes dones posades i preferides en el llocs dels operaris ja se les consideri esposes, germanes, o filles és fàcil veure el seu orgull i predomini respecte als seus pares, marits o germans, i d'aquí els insults, les injúries, els desprecis, els dictàmens de gaudis contra les persones que, en un altre cas, s'estimarien i respectarien, impossibilitant aquests, en tan trista situació, de poder respondre a aquelles els seus defectes i llicències donant aquest inconvenient la precisa conseqüència de la discòrdia o immoralitat de les famílies dels operaris, que insensiblement es farà transcendental a les altres d'aquesta població»⁸.

Els obrers estaven en contra del treball femení a les fàbriques i especialment rebecs a l'exercici del treball remunerat en el cas de les dones casades. Així, d'igual manera que per als homes de la burgesia, el model obrer de masculinitat fou construït a partir de la seva definició com a sostenidor econòmic de la llar i, en conseqüència, com a responsable únic del benestar de la seva esposa i fills. És cert que la construcció de gènere té a la vegada una lectura de classe, ja que el significat dels models de masculinitat i feminitat no són necessàriament equiparables en el cas de la classe obrera i de la classe burgesa. No obstant això, en termes globals, el discurs de la domesticitat transcendí les fronteres de classe per a trobar una accepció poc matisada entre els homes de diferents sectors socials. En els àmbits anarquistes existí més sensibilitat respecte al dret de les dones a un lloc de treball remunerat i fins i tot es desenvolupà un cert grau de reflexió alternativa de model de gènere fonamentat en el principi de la igualtat i la independència econòmica com a base de l'autonomia de la persona. Si bé en el Primer Congrés Obrer celebrat a Barcelona l'any 1870 els delegats s'havien mostrat contraris a la integració de les dones en la producció, modificaren aquesta actitud dos anys més tard, el 1872, en el Congrés de Saragossa, quan acordaren la famosa declaració de principis de reconeixement del dret de les dones al treball assalariat: «La dona és un ésser lliure i intel·ligent i, com a tal, responsable dels seus actes, el mateix que l'home; doncs, si això

7. MONLAU, *Nociones de higiene doméstica*, p. 25.

8. Instancia de Marinao Llorens, Juan Bursos i Agustín Codorniu dirigida a la Junta Revolucionària d'Igualada, 16 d'octubre de 1868.

és així, el necessari és posar-la en condicions de llibertat perquè es desenvolupi segons les seves facultats. Ara bé, si releguem la dona exclusivament a les feines domèstiques, és sotmetre-la, com fins aquí, a la dependència de l'home, i, per tant, prendre-li la seva llibertat. Quin mitjà hi ha per a posar la dona en condicions de llibertat? No n'hi ha cap més que el treball». Aquesta declaració de principis quedà, amb tot, a nivell de formulació teòrica, ja que la pràctica obrera espanyola del segle XIX va seguir un comportament ambivalent i, sovint, obertament hostil respecte a la presència de les dones en el mercat laboral. Fou constant la denúncia de la dedicació de les dones al treball extradomèstic. En base precisament a l'acceptació del model cultural de la domesticitat que defineix la dona com a mare i esposa, el discurs obrer va donar prioritat al culte de la maternitat i ressaltà la comesa primordial de la dona en el si de la família, situació, per altra banda, comuna als àmbits obrers de tots els països europeus. La prioritat establerta entorn de la dona mare i esposa justificà la seva plena dedicació a les feines domèstiques i, en conseqüència, un estat d'opinió generalitzat de refús al treball extradomèstic. Va prevaldre la idea que els homes tenien el monopoli o, com a mínim, un dret preferent a un lloc de treball i fou freqüent l'equiparació de la dona adulta treballadora a una menor sense drets laborals⁹.

El refús del treball assalariat femení obeí a la vegada a una lògica econòmica: la por a la competència i al desplaçament de la mà d'obra masculina per la femenina. El caràcter competitiu de la mà d'obra femenina, que habitualment rebia un salari molt inferior, provocà un important recel per part dels obrers. El 1887 la revista anarquista *Acracia* argumentava obertament que era en profit dels propis interessos econòmics de l'obrer que la dona es quedés a casa: «A més, és un fet provat que en els treballs en què la dona pot fer-li la competència, l'home guanya un jornal més reduït que en aquells altres en què aquesta competència no és possible; de manera que l'obrer, encara que només fos per egoisme, hauria de tractar de treure la dona del taller o de la fàbrica, perquè pogués dedicar-se únicament i exclusivament a les feines domèstiques, [...]»¹⁰.

La clara hostilitat dels treballadors respecte a la incorporació de les dones al procés productiu fou freqüent en la pràctica quotidiana. La dissuasió ideològica i la pressió social foren els mecanismes habituals per a reforçar la identitat cultural femenina com a mare i esposa. Malgrat això, la realitat de la presència significativa de les dones en el mercat laboral, i en particular, en el sector tèxtil, va posar de relleu en moments de conflictivitat laboral la ineficàcia d'aquests mecanismes de control social dissuasoris. Així, encara que de manera molt excepcional, els obrers adoptaren, en ocasions, mesures més directes per a impedir la presència de les dones a les fàbriques. Poques vegades, de les que

9. Articles publicats en el *Diario de Barcelona*, 4 d'agost de 1854 y *El Constitucional*, 13 d'agost de 1854, reproduïts a BENET, Josep; MARTÍ, Casimir (1976). *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*. Barcelona: Curial, vol. 1, p. 411, vol. 11, p. 365-366 respectivament.

10. G. «El déficit del trabajador».

sapiguem, arribà a l'extrem d'una mobilització col·lectiva massiva dels homes per a reivindicar la prohibició del treball assalariat femení. En tot cas, un índex del grau d'hostilitat que podia arribar a tenir la reticència masculina en front el treball assalariat femení fou la mobilització massiva dels obrers tèxtils d'Igualada el 1868, l'eix de la qual fou la denúncia del treball de les dones en les fàbriques del tèxtil del poble. Aquesta mobilització donà lloc una setmana després a un acord entre empresaris i obrers on es pactà l'acomiadament massiu de les dones de les fàbriques, la limitació de les seves possibilitats laborals i l'adjudicació d'una remuneració inferior a la que rebien els obrers pel treball fet a domicili¹¹. Segons aquest acord es procedia a l'acomiadament de les més de set-cents operàries de les fàbriques igualadines, mesura que denota el grau d'oposició cap a la figura de les obreres de les fàbriques. És significatiu que aquesta denúncia dels obrers es legitimà a partir del discurs de la domesticitat, encara que hi havia un altre motiu més significatiu en el rerefons d'aquest conflicte de gènere: la por a la competència de la mà d'obra femenina més barata.

Els resultats de l'Informe de la Comissió de Reformes Socials (1883) confirmen que aquesta mentalitat continua vigent cap a finals de segle en assegurar la majoria dels informadors que a Espanya sols s'admetia el treball assalariat femení en moments de necessitat ineludible de la família obrera¹². El model de la dona mestressa de casa predominà, ja que únicament en una situació d'absoluta falta de mitjans econòmics era admesa en els àmbits treballadors que la dona pogués tenir un lloc de treball remunerat i, encara així, s'entenia com a quelcom conjuntural. Aquesta concepció perdurà i condicionà la visió del treball assalariat femení com accessori, transitori i complementari del treball masculí. Com a conseqüència, se sentaren les bases per a legitimar la discriminació salarial i les condicions laborals desfavorables per a les treballadores. Efectivament, la seva situació laboral es caracteritzà durant aquest període per la discriminació salarial, la segregació ocupacional, el treball desqualificat, la infravaloració de l'estatus de la dona treballadora i la inhibició del moviment obrer enfront de les seves reivindicacions específiques. Els salaris de les treballadores solien oscil·lar entre el 50 i el 60 per 100 del sou rebut pels obrers. Aquesta discriminació salarial fou habitual fins ben entrat el segle XX¹³ i el principi d'igualtat de salaris va tenir poca acceptació en els àmbits obrers.

11. Conveni atorgat entre la Comisión de Fabricantes nomenada a l'efecte i la de treballadors. Igualada, 24 d'octubre de 1868.
12. Alejandro SAN MARTÍN (1983). «Trabajo de las mujeres». Comisión de Reformas Sociales. Informació oral i escrita, practicada en virtud de la Real Orden del 5 de diciembre de 1883 a Madrid. Reproduït per Mary NASH (1983). *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*. Barcelona: Anthropos.
13. Albert BLACELLS (1974). «La mujer obrera en la industria catalana durante el primer cuarto de siglo XX». *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña Contemporánea (1900-1936)*. Barcelona: Laia; Rosa María CAPEL MARTÍNEZ (1982). *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*. Madrid: Dirección General de Juventud y Promoción Socio-cultural.

La pressió ideològica contrària al treball extradomèstic femení basat en el discurs de la domesticitat va tenir un arrelament important en les pautes culturals de l'època. Justificà les seves condicions laborals desfavorables i fomentà la seva desvalorització social a la vegada que impedí la construcció d'una identitat cultural alternativa de treballadora. A mitjans del segle passat, amb l'excepció, potser, de la figura de la cigarrera que va tenir un cert prestigi com a treballadora, la figura de l'obrero era mal vista. Les obreres del tèxtil català eren conegudes popularment amb el nom denigrant de les xinxes o metxeres de fàbrica¹⁴. La mala reputació de les obreres i el seu deteriorament moral progressiu era motiu de discussió freqüent entre obrers, higienistes i reformadors socials. Les al·legacions de corrupció de la moral pública per la suposada promiscuïtat d'obrero i obrera a les fàbriques i tallers, com també pels abusos deshonestos perpetrats contra les obreres, eren freqüents¹⁵. Els propis obrers equiparaven les fàbriques i els tallers amb prostíbuls, «focus constants de degradació i prostitució»¹⁶. La ponderació dels valors morals en l'obrerisme espanyol passà per la denúncia de la degradació humana soferta de manera específica per les obreres de fàbrica per raó del seu sexe, i per la consegüent reivindicació de l'eliminació de les dones dels tallers i les fàbriques.

D'aquesta manera, la construcció de la masculinitat en els àmbits obrers espanyols es fonamentà també en una definició de la respectabilitat i la dignitat obrera basada en la responsabilitat exclusiva de l'home com a guardià de la moral i de la decència de les dones de la seva classe.

La postura dels treballadors semblava acceptar com a mirall de la realitat el discurs de la domesticitat, en el sentit que ignorava el treball remunerat de les obreres. No acceptava la realitat de la seva vivència laboral i refusava el paper crucial en el manteniment de l'economia familiar obrera. L'estat dels estudis sobre el treball extradomèstic de les dones en el segle XIX, juntament amb les dificultats inherents a les fonts quantitatives existents que sovint no comprabilitzen el treball remunerat de les dones, fa difícil donar una visió global sobre el significat del treball assalariat femení en aquest període. No obstant això, cal recordar algunes dades que apunten la realitat força generalitzada de l'experiència laboral extradomèstica de les dones al llarg del segle XIX. En el desenvolupament de la indústria tèxtil catalana, sector punta en la industrialització del país, fou d'extraordinària importància la mà d'obra femenina a mitjans del segle quan comprenia entorn del 40% de la mà d'obra del sector del cotó¹⁷. També les dades al

14. *La Xinxà. Història d'una obrera. Novel·la Social*. Barcelona: Imprenta Fontanella S.A.; «L'esclau del segle XIX». *Acràcia. Revista Sociològica*, 5, suplement de maig de 1886.

15. Manuel G. ALCORLO (1913). *La mujer y la fábrica*. Cáceres: Tip. Enc. y Lib. de Luciano Jiménez Merino, p. 10-13; ZANCADA, Práxedes (1904). *El trabajo de la mujer y el niño*. Madrid: Mariano Núñez Samper, p. 81.

16. «L'esclau del segle XIX». *Acràcia. Revista Sociològica*, suplement de maig de 1886.

17. Jordi MALLQUER (1976). «Sobre la Barcelona del segle XIX». Perpinyà: Primer Encontre de Ciències Humanes i Socials dels Països Catalans i «Los orígenes del movimiento obrero español, 1834-1873». *Historia de España. La Era Isabelina y el Sexenio Democrático*. Madrid: Espasa-Calpe, 1981.

voltant de la taxa d'activitat femenina de l'ordre del 17,1% a Espanya el 1877 indiquen, malgrat la tradicional invisibilitat de les dones en les estadístiques oficials, el pes de la mà d'obra femenina¹⁸. Encara que l'activitat laboral de la dona casada tenia fluctuacions substancials al llarg del seu cicle vital en funció de l'evolució de les necessitats de la família, que estaven condicionades per factors com l'edat, el nombre de fills o la situació econòmica del marit, la majoria de les dones de la classe treballadora aportaven ingressos vitals a l'economia familiar. Aquests ingressos, malgrat la seva exigüitat, representaven una contribució crucial a la supervivència de la família obrera, ja que el dèficit salarial del pressupost obrer fou compensat amb el doble treball de les dones, com a responsables de l'administració domèstica i treballadores assalariades¹⁹. Amb tot, sorprèn la constància amb què s'ignora el reconeixement del treball remunerat de les dones com una contribució decisiva que permetia amortir la fam i proveir unes condicions de vida de subsistència mínima. Per altra banda, la gamma d'activitats laborals de les dones no pot reduir-se a l'àmbit de les fàbriques i els tallers, sinó que ha de contemplar múltiples facetes de treball invisible realitzat com a prestacions socials (serveis de bugaderia, hoteleria, planxa, dides, cuina, servei domèstic), o el treball a domicili (costura, fabricació d'objectes diversos) que generaven ingressos crucials per a la supervivència quotidiana. Així, a la zona minera del País Basc, la custòdia i l'hoteleria formaven part de les ocupacions femenines que generaven ingressos, a la vegada que, per mitjà de la projecció del seu treball domèstic, sostenia la reproducció de la força de treball en aquella zona²⁰.

L'experiència laboral de moltes dones comprenia una extensa gamma d'activitats remunerades que complementaven els ingressos i feien viable l'economia familiar. Malgrat això, el pes del discurs de la domesticitat impedia el seu reconeixement explícit i dificultava la definició del treball remunerat de les dones en termes iguals que el treball masculí. Cap a finals de segle, amb la consolidació creixent d'un procés de conscienciació de les obreres com a col·lectiu social específic a partir de la seva participació en mobilitzacions socials i laborals, alguns nuclis de treballadores començaren a organitzar-se. Aleshores, algunes dones, com la dirigent sindical anarquista Teresa Claramunt, denunciaren l'opressió específica de les treballadores com «l'esclava de l'esclau» i reivindicaren la dignificació del treball femení i la seva valoració social²¹. D'aquesta

18. Álvaro SOTO CARMONA (1984). «Cuantificación de la mano de obra femenina (1860-1930)». *La mujer en la Historia de España*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.

19. Ildefonso Cerdà (1867). «Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856». Apéndice Tomo 11, *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid: Imprenta Española (facsimil: Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1968); G. «El déficit del trabajador».

20. Pilar PÉREZ-FUENTES HERNÁNDEZ (1991, en premsa). «Relaciones de género y estrategias familiares en la primera industrialización vasca: San Salvador del Valle, 1877-1913». Tesis Doctoral. Universidad del País Vasco.

21. Mary NASH (1988). «Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània». NASH (ed.) *Més enllà del silenci. Les dones a la Història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

manera, des de la fi del segle, les dones obreres introduïren algunes perspectives crítiques respecte al model de la domesticitat de «l'àngel de la llar», a la vegada que plantejaren una certa redefinició de la seva identitat cultural com a treballadores. Aquest qüestionament dels esquemes de definició del treball femení s'accentuà en les primeres dècades del segle XX a partir de la formulació d'un nou model de gènere, la «dona moderna», més en consonància amb els canvis estructurals en el procés de modernització de la societat espanyola, que, entre altres coses, plantejarà una redefinició del treball de les dones i una certa reformulació de les bases del model decimonònic de la domesticitat i dels rols de gènere.